

Специфіка гендерної ідентичності

Розглянуто наукові підходи до дослідження гендерної ідентичності. Проаналізовано особливості гендерної ідентичності як соціокультурного явища та механізми її формування.

Ключові слова: гендер, гендерна ідентифікація, гендерна ідентичність, соціалізація, гендерний стереотип.

Сучасні тенденції розвитку суспільства зумовлюють рівноправність соціальних відносин, які не залежали б від жодних (гендерних, етнічних, релігійних, расових та ін.) особливостей індивіда. Зважаючи на це, актуальною постає проблема не тільки дослідження процесу соціальної ідентифікації (серед іншого – гендерної), а й формування гендерної ідентичності людини, що є однією із базових характеристик особистості.

Оскільки процес становлення гендерної ідентичності є багатомірним, його вивчення вимагає міждисциплінарного підходу. Цим зумовлено розширення поля дослідження особливостей даного явища та виходу із сфери психолого–педагогічної до соціально–філософського, соціологічного, культурологічного його аналізу. Соціально–філософське та соціологічне осмислення феномену гендерної ідентичності припадає на другу половину ХХ ст.

Так, зокрема, теоретично–методологічні підходи (зокрема, і соціологічні) згаданої проблематики вивчає О.Стрельнік. Питаннями формування гендерної ідентичності займається Т.Говорун, П.Горностаї, І.Кирилова, О.Кісь та ін. Важливість агентів соціалізації для гендерної ідентифікації підкреслюють І.Кон, В.Кравець, А.Чекаліна та ін. Гендерні стереотипи суспільної свідомості аналізують Н.Грицяк, М.Гуз, О.Сапелкіна, В.Середа. Гендерною проблематикою у сфері професійної діяльності та на ринку праці займаються Ю.Белікова, Н.Лісіца, О.Лободинська, А.Мороз, С.Оксамитна, Ю.Свеженцева, М.Яковенко та ін. Результати міжнародних соціологічних досліджень нашої проблематики в узагальненому вигляді представлені в публікаціях таких авторів, як Є.Головаха, А.Горбачик, Т.Марценюк, Н.Паніна, Т.Хавлін. На переваги гендерної рівності як для жінок, так і для чоловіків звернули увагу Д.Ісламова, Л.Кобелянська. Проблеми гендерної освіти, педагогічно–психологічними аспектами проблемами займаються С.Вихор, О.Кікінежді.

Метою нашого дослідження є з'ясування сутності гендерної ідентичності та механізму гендерної ідентифікації.

В роботах сучасних науковців, які досліджують гендерну ідентичність, можна виділити кілька напрямків. Один із них – психолого–педагогічний. В його межах існує кілька підходів. Зокрема, біогенетичний (Ст.Холл, З.Фрейд та ін.), що акцентує увагу на біологічній основі гендерної ідентичності, яка набувається через наслідування дитиною поведінки дорослого.

Теорія соціального научіння (А.Бандура, М.Мід та ін.) пропонує розглядати гендерну ідентичність як результат научіння через систему заохочень та покарань. Ми пропонуємо певну модель поведінки, яку дитина має засвоювати та підтримувати її, якщо реальна поведінка відповідає заданій моделі. В іншому ж випадку застосовуємо систему негативних санкцій.

Згідно з когнітивною теорією (К.Летурно, Л.Колберг та ін.), гендерна ідентичність індивіда залежить від засвоєння в дитинстві уявлень та знань про те, що означає бути жінкою чи чоловіком, визначення себе як приналежного до хлопчиків чи дівчаток та узгодження своєї поведінки із знанням про себе та інших.

Донедавна в психології та педагогіці єдиним підходом до вивчення гендерної ідентичності була теорія статево–рольової соціалізації (В.Каган, І.Кон та ін.), для якої гендерна ідентичність прямо залежала від біологічної статі. Саме біологічна стать задавала програму виховання і навчання дитини. Однак цей підхід останнім часом зазнав

критики, оскільки в науці визнаною і прийнятою є позиція, що гендерна ідентичність може не співпадати зі статевою і ширшою за своїми проявами.

Вивчення гендерної ідентичності якраз і прийшло на зміну дослідженню статевої та статево–рольової ідентичності, яка визначалася як внутрішня динамічна структура особистості, що пов'язана з усвідомленням і переживанням себе як представника певної біологічної статі. Поява терміна «гендерна ідентичність» була намаганням відмежувати соціальну стать (гендер) від біологічної (sex). Вона тепер визначається як одна з основних складових соціальної ідентичності, що формується в процесі соціалізації (через інтеріоризацію «чоловічих» та «жіночих» ролей, гендерних стереотипів) в ході взаємодії з іншими індивідами чи їх групами в умовах певної соціокультурної ситуації.

Особливої ваги процесу гендерної ідентифікації та ідентичності надають в соціології. Поняття гендерної ідентичності включає в себе набуття індивідом гендерних ролей. Вони входять до рольового набору особистості, яка пройшла соціалізацію та відображають типові очікування від особистості з боку суспільства, визначають модель поведінки індивіда.

Важливу роль в процесі соціалізації відіграють соціальні інститути (освіта, сім'я, культура), а також агенти соціалізації (П.Бергер, Е.Гідденс, Т.Лукман). Саме завдяки їм формується середовище, в якому перебуває індивід, з яким він себе ідентифікує. Гендер є мірилом соціальних відносин. Різноманітність культур породжує гендерну різноманітність, оскільки кожне суспільство висуває свої очікування та приписи щодо гендерних ролей та вимагає їхнього виконання. Гендерна ідентичність варіативна та залежить від соціокультурної ситуації.

Соціальна реальність будується у відповідності з засвоєними зразками фемінності та маскулітності. Процес гендерної ідентифікації пов'язаний із включенням індивідом самого себе та за допомогою агентів соціалізації в соціально сконструйовану реальність із набором культурних цінностей та норм, зразків поведінки. Гендерна ідентичність вибудовується із матеріалу певної культури. Оскільки з розвитком суспільства гендерні практики трансформуються ми зіштовхуємося із явищем ресоціалізації (Е.Гідденс).

Протягом становлення гендерної ідентичності індивід проходить 2 стадії: 1) в дитинстві ми наслідуємо поведінку, обираємо модель поведінки, яка викликає схвалення з боку дорослих (представники обох статей зазнають тиску з боку суспільства і не захищені від негативних санкцій за умови відхилення від норми); 2) ми рефлексуємо з приводу власної ідентифікаційної моделі, аналізуємо власну ідентичність та або приймаємо її як таку, що нас задовольняє, або обираємо ресоціалізацію, вибудовуємо свою систему норм і цінностей, моделей поведінки.

В процесі соціалізації особистості важливу роль відіграють три компоненти її гендерної ідентичності: когнітивний (індивід знає про себе як приналежного до тієї чи іншої групи та про наявність інших груп і відмінність від них); емоційно–оціночний (набір особистісно–значущих цінностей, переживань, через які індивід сприймає світ та себе в ньому); поведінковий (конкретні дії особистості) [2, с.362]. Єдність компонентів дає підстави говорити про становлення гендерної ідентичності.

І.Кіріллова [див.:1] виділяє три рівні сформованої гендерної ідентичності: 1) стереотипний (гендерна ідентичність тут виступає як стереотипна структура самоусвідомлення через уявлення про те, ким є «жінка» та «чоловік»); 2) хаотичний (за такої гендерної ідентичності має місце суперечливість в усвідомленні індивідом себе як чоловіка чи жінки); 3) цілісний (гендерна ідентичність – цілісна структура осмислення та усвідомлення, завдяки якій особистість реально оцінює навколишню дійсність та себе, здатна формувати модель поведінки згідно з індивідуальними переконаннями, уявленнями та когнітивними моделями, враховуючи соціальні, у тому числі гендерні, норми).

Не слід забувати про гендерні стереотипи, що відіграють особливе місце в процесі гендерної ідентифікації особистості і відображають уявлення про фемінність та маскулітність на рівні буденної свідомості. Гендерні стереотипи стосуються різних сфер життєдіяльності індивіда. Зокрема, частина стереотипів стосується розподілу сімейних та професійних ролей. Жінкам приписуються сімейні соціальні ролі, чоловікам – професійні. Інша група відображає зміст «чоловічої» та «жіночої» праці. Жіноча сфера діяльності – виконувати, бути в підпорядкуванні, обслуговувати. Чоловіча – організаційна, керівна, творча. За таких умов «жіноча» праця є менш привабливою, неprestижною.

Ще одна складова стереотипів презентує уявлення про психічні, поведінкові, тілесні особливості жінок та чоловіків. Жінки розглядаються через сукупність приписів щодо зовнішності та вказівку на слабкі вольові якості. Чоловіки ж сприймаються як незалежні, неемоційні, схильні до домінування.

Таким чином, процес гендерної ідентифікації в процесі соціалізації зумовлений впливом агентів соціалізації (спочатку первинної – сім'я, вихователі, вчителі, однокласники та ін., згодом – вторинної: важливу роль відіграє оточення та, в сучасних умовах, засоби масової інформації), соціокультурною ситуацією, набором цінностей та норм, зразків поведінки, які засвоюються індивідом, соціальними інститутами.

Звернемо увагу на ключові для формування гендерної ідентичності стадії соціалізації – дитинство та навчання. Дитина засвоює зразки поведінки та бере на себе виконання соціальних ролей, які пропонує (через основного агента соціалізації – сім'ю) їй суспільство. Цей процес відбувається через наслідування поведінки дорослих та забезпечується застосуванням системи заохочень та покарань. Первинна соціалізація сприяє адаптації дитини до соціального середовища. Засвоєння соціальних ролей (в даному випадку гендерних) відображає очікування суспільства, що індивід виконуватиме їх, бо це передбачено соціальною структурою. Все це сприяє засвоєнню гендерних ролей ще тоді, коли дитина не усвідомлює своєї приналежності до певної біологічної статі за допомогою вербальних та невербальних засобів.

Розмежування феміної та маскуліної моделі поведінки продовжується і поглиблюється в шкільному віці. Наведемо приклад (на основі соціологічного дослідження) гендерної ідентичності школярів. Згідно з результатами контент-аналізу учнівських есе на запропоновану тему (для молодших школярів – «Чому мені подобається бути хлопчиком/дівчинкою?», для школярів середнього віку – «За що мені подобаються/не подобаються хлопці/чоловіки, дівчата/жінки?»), та старшого шкільного віку – «Мій образ ідеального чоловіка/жінки»), що проводилося в Ковельській гімназії 2003 року [5], маємо такі результати.

Вже з молодшого шкільного віку помітна різка диференціація «чоловічих» і «жіночих» рис та ролей: хлопчики вказали серед переваг своєї статі силу, активність, рухливість, майстерність, вправність, існування та позитиви «чоловічих» професій; дівчата – привабливий зовнішній вигляд, те, що «жіночі» професії цікавіші, можливість скористатися захистом хлопців (але, водночас, є можливість застосувати фізичну силу, бо ж «дівчаток бити не можна»). Діти середнього віку лише продовжують цю тенденцію: хлопці (очима і самих себе, і дівчат) – сильні, фізично витривалі, емоційно стримані, цілеспрямовані, часом жорстокі, дівчата – зовнішньо гарні, розумні, успішні у навчанні.

Показово гендерні стереотипи представлені в старшому шкільному віці: «ідеальний чоловік» – сильний, спроможний захистити жінку, має привабливу зовнішність, вміє заробляти гроші, розумний; «ідеальна жінка» – зовнішньо приваблива, розумна, вміє при спілкуванні приділити увагу чоловікові, поважає його, працює дружина, гарна матір.

Здобуття професійної освіти теж відображає специфіку гендерної ідентичності індивіда. Для порівняння – результати кількох соціологічних досліджень, які відбулися з невеликою перервою в різних частинах України: конкретно-соціологічне дослідження, що проводилося серед студентів випускного курсу економічного та технологічного факультету Національного лісотехнічного університету України (м. Львів, 2004 рік) [4], анкетне опитування випускників Харківського національного економічного університету (м. Харків, 2006–2007 роки) [3], якісне (фокус-групи дискусії) та кількісне (роздаткове опитування), які проведені серед студентів усіх курсів Національного університету «Києво-Могилянська академія» протягом 2000–2001 рр. (результати представлені в електронному журналі «Виднокола. Internet-видання Київського центру гендерних студій Паритет»), анкетування, контент-аналіз особових документів, глибинне інтерв'ю, метод-фокус груп студентів м. Луганська та Луганської області (застосовані в моніторинговому режимі протягом 4 років (1998–2001 рр.)) [7].

Із одержаного важливе те, як уявляють собі життєвий та професійний успіх юнаки та дівчата. Зупинимось на кількох моментах: по-перше, як майбутні випускники оцінювали свої шанси працевлаштуватися після завершення навчального закладу, по-друге,

як оцінюють свої якості для майбутньої роботи юнаки і дівчата, по-третє, рівень їхніх домагань у кар'єрі. Отже, не зважаючи на те, що більшість із респондентів ще не мала досвіду влаштування на роботу, вони продемонстрували достатньо високий показник впевненості в тому, що при прийомі на роботу дискримінації зазнають жінки (62% респондентів), чоловіки – 42%. Ще більшим є відсоток тих, хто вважає, що гендерна дискримінація існує при призначенні на керівні посади (щодо жінок – 71% респондентів, чоловіків – 31%) [4]. Очевидно, що стереотип щодо вибору представника тієї чи іншої статі при прийомі на роботу сформований і стійко вкорінений у суспільній свідомості.

Щодо оцінки своїх професійних якостей та можливостей. Чоловікам приписувалися такі якості, як вміння заробляти гроші, відстоювати свою позицію та інтереси, лідерські якості, ерудицію і розум, цілеспрямованість та силу волі [4], здатність самостійно поглиблювати знання, організаторські здібності, дисциплінованість, здатність ризикувати [3] та ін. Жінкам притаманні вихованість, сумлінність, гарний смак, приваблива зовнішність, ерудиція, розум та цілеспрямованість [4], комунікабельність, здатність до швидкого засвоєння інформації, об'єктивність [3]. Зрештою, той самий перелік фігурує і при вказівці якостей, які сприяють кар'єрному росту. Однак зовнішній вигляд як запорука успіху в професійній діяльності фігурує лише в переліку жіночих якостей. Зрештою, акцентування на зовнішності збереглося ще з дитинства і шкільного віку (що було продемонстровано вище), бо дівчинку завжди розглядають як «гарненьку, милу, ніжну», а хлопців – «сильними і мужніми». Таким позиціонування можливо зумовлений ще один момент – вибір професії в залежності від статі (так звані, «жіночі» і «чоловічі» професії).

Якщо подивитися, якими домаганнями оперують молоді люди в професійній діяльності, то побачимо наступне. Серед критеріїв життєвого успіху дівчата ставлять фінансову незалежність та можливість займатися улюбленою справою після міцного здоров'я, взаєморозуміння з коханою людиною, наявності власної сім'ї. Хлопці – власний бізнес, високі доходи, керівну посаду розташовують попереду того, що є важливим для дівчат [4; 3, с.243].

Як показує соціологічне дослідження серед студентів м. Луганська та Луганської області, дівчата і хлопці бачать себе на різних шаблях кар'єри. На питання про те, наскільки вони розцінюють свої здібності і який межовий рівень своєї кар'єри вони бачать, хлопці переважали дівчат в показнику «на міжнародному рівні» на 8–13%. На державному рівні цей відрив скорочується, але хлопці все-таки переважають (на 3–9%), на міському ж переважають дівчата (на 4–10%) [7, с.161].

Таким чином, результати досліджень вказують на те, що засвоєні в дитинстві традиційні гендерні ролі, достатньо сильно впливають на соціальну поведінку індивіда. Часом вони зумовлюють і рольові конфлікти, оскільки (найчастіше у дівчат) експектації суспільства і особистісні не співпадають. В будь-якому випадку, вже чітко простежуються різні магістральні шляхи досягнення життєвого успіху та й саме уявлення про життєвий успіх у чоловіків і жінок.

Отже, процес формування гендерної ідентичності слід розглядати через взаємодію індивіда із соціальними структурами, враховуючи, що він буде обмеженим історично заданою системою соціальних норм (виступатиме об'єктом впливу з боку суспільства). Проте, він може вносити зміни в їхній зміст. Завдяки цьому певні моделі гендерної поведінки, які на даний момент здаються сталими, з часом, в ході їхньої модифікації в індивідуальній буденній практиці, можуть зазнати змін.

Саме тому не слід недооцінювати активності індивіда в процесі гендерної ідентифікації. З цієї точки зору гендерна ідентичність на етапі дитинства характеризується пасивним засвоєнням гендерних зразків, але вже наступний етап передбачає творче перетворення дійсності через його переусвідомлення.

Останнім часом традиційне уявлення про чоловічі та жіночі гендерні ролі піддається критиці, оскільки дослідники вказують на те, що вони обмежують в саморозвитку, самоактуалізації не лише жінок, а й чоловіків, стають джерелом психічної та емоційної напруженості, обмежують професійне самовизначення. Це зумовлено тим, що стереотипні уявлення про поведінку вже не зовсім відповідають реальній поведінці сучасних чоловіків та жінок. Однак, ті, хто не демонструють традиційної поведінки, зазнають осуду з боку громадськості. Це стосується, зокрема, чоловіків, яким не до

вподоби стереотип «чоловічої» поведінки, проте страх бути звинуваченим в феміністичності, блокує їхню поведінку. Хоча дослідники зауважують, що в системі гендерних стереотипів відмінність між чоловіками та жінками представлена більш гостро, ніж в реальній соціальній практиці.

Зрештою, долання гендерних стереотипів не завжди сприймається як позитивне явище, оскільки наслідки цього процесу розглядаються як загрози для сім'ї (зумовлюють демографічні проблеми через відмову жінок виконувати свою роль – матері, «берегині сімейного вогнища») та приводять до соціально–психологічних девіацій.

Отже, від сформованої гендерної ідентичності значною мірою залежить розвиток особистості, здатність здійснювати самоаналіз та жити так, щоб поведінка не суперечила меті індивіда та всього суспільства.

Список використаних джерел

1. Кириллова И. А. Формирование гендерной идентичности старшеклассников (на материале филологических дисциплин общеобразовательной школы) : автореферат дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И. А. Кириллова. – Волгоград, 2005. – 28 с.
2. Клецина И. С. Психология гендерных отношений: Теория и практика / И. С. Клецина. – СПб.: Алетей, 2004. – 408 с.
3. Лисица Н. М., Беликова Ю. В. Гендерный анализ успеха в профессиональной деятельности (по результатам анкетирования выпускников Харьковского национального экономического университета 2006–2007 г.) / Лисица Н. М., Беликова Ю. В. // Вісник Одеського національного університету: Збірник наукових праць. – Том 12. Випуск 6. Соціологія і політичні науки. – Одеса: [б. м.], 2007. – С. 239–245.
4. Лободинська О. М. Гендерна нерівність на вітчизняному ринку праці: уявлення випускників вищого навчального закладу [Електронний ресурс] / Лободинська О. М. // Гуманізм та освіта: VIII міжнародна науково–практична конференція (Вінниця, 11–13 червня 2006 року). Електронне наукове видання матеріалів конференції. – Вінниця: КІВЦ ВНТУ, 2006. – Режим доступу до статті: <http://conf.vstu.vinnica.ua/humed/2006/txt/06lomvzn.pdf>
5. Марценюк Т. О. Гендерна соціалізація як процес формування маскулінних та фемінних ознак гендерної ідентичності / Марценюк Т. О. // Наукові записки НаУКМА / Національний університет «Києво–Могилянська академія». – Т. 32: Соціологічні науки. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – С. 33–42.
6. Шабаєва Н. С. Вплив агентів соціалізації на становлення гендерної ідентичності студентів коледжу / Шабаєва Н. С. // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2010. – №4. – С. 27–30.
7. Яковенко М. Формування інноваційної активності студентства (прикладний аспект) / М. Яковенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №1. – С. 153–164.

Гайналь Т.А. Специфика гендерной идентичности

Рассмотрены научные подходы к исследованию гендерной идентичности. Проанализированы особенности гендерной идентичности как социокультурного явления и механизмы ее формирования.

Ключевые слова: гендер, гендерная идентификация, гендерная идентичность, социализация, гендерный стереотип.

Gainal, T.A. The specifics of gender identity

The scientific approaches to gender identity research have considered. Peculiarities of gender identity as social-cultural phenomenon and mechanisms of its formation have analyzed.

Key words: gender, gender identification, gender identity, socialization, gender stereotype.

Эстетика та семіотика портрета

Досліджується семіотика портрета в образотворчому мистецтві та цінність цих досліджень для естетики. На прикладі портрета розкривається специфіка естетичної інформації, яка полягає у її зв'язку не тільки з пізнавальними, але й смисловими елементами й зі здатністю спричиняти емоційний, чуттєвий, естетичний вплив на сприймаючого суб'єкта.

Ключові слова: семіотика, знак, іконічний знак, індексальний знак, символ, естетичний знак, портрет–біографія, динаміка портрета.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Левченков Д.А.

Эстетика и семиотика портрета

Исследуется семиотика портрета в изобразительном искусстве и ценность этих исследований для эстетики. На примере портрета раскрывается специфика эстетической информации, заключающаяся в ее связи не только с познавательными, но и смысловыми элементами и со способностью оказывать эмоциональное, чувственное, эстетическое воздействие на воспринимающего субъекта.

Ключевые слова: семиотика, знак, иконический знак, индексальный знак, символ, эстетический знак, портрет–биография, динамика портрета.

Среди всех видов искусства наименее изученным с семиотической точки зрения является изобразительное искусство. В контексте роста внимания к проблемам коммуникации в современном мире и визуального переворота, произошедшего в XX веке, обращение к исследованию изобразительных искусств является актуальным.

Несомненно, большую роль в передаче и хранении жизненного содержания, заключенного в произведении искусства, имеют знаки. В изобразительном искусстве, и это его особенность, главное место занимают изображения предметов действительности или иконические знаки. Поскольку для них характерно сходство с образом соответствующего предмета, возникает иллюзия, будто живопись, графика, скульптура не нуждаются в особом языке в силу сходства с прямым отражением жизни. Это одна из проблем семиотики изобразительного искусства. Другая важная проблема связана с тем, чтобы разграничить чисто познавательную информацию, которая присуща не только искусству, но и науке, и оценочную и эмоциональную стороны создания и восприятия произведения искусства, без которых просто немислима художественная модель действительности. Обе эти проблемы можно решить исследуя жанр портрета, который с семиотической точки зрения является наиболее изученным.

Еще в 1927 году были опубликованы доклады по философии искусства, объединенные в сборник «Искусство портрета» (А.Г. Цирес, Н.И. Жинкин, А.Г. Габричевский, Б.В. Шапошников, Н.М. Тарабукин), которые Г.Г. Почепцов считает чисто семиотическими. В них присутствует анализ символического языка портрета и используется семиотическая терминология [6, с.262]. Значительное внимание портрету отведено также в трудах Ю.М. Лотмана.